

Baán István — Damjanovics Judit

A munkácsi görögkatolikus egyházmegye zenei élete a XVIII. században

Kántorok beiktatása és felszentelése *Baán István görögkatolikus lelkész, a Miskolci Egyetem BTK egyetemi tanára; felesége Damjanovics Judit levéltáros (1949–2002).*

A (hajdú)dorogi kerületben 1794-ben végzett canonica visitatio kántorokra vonatkozó általános kérdései között szerepel többek között az is, hogy ki, mikor és hogyan iktatta be az illetőt.¹ A községenként végzett felmérés szerint például Munkácsi István balsai kántort „a kerületi esperes tette meg kántorrá beiktatás nélkül”. Nyíregyházán Pásztori György kántort „a nagyméltóságú főpap tette kántorrá beiktatással”. A birfalusi (ma Biri) Verdesi Simon kántort szintén az esperes tette kántorrá, és úgyszintén beiktatás nélkül.²

Ebből is látható, hogy az esperesek csak „megtették” kántorrá a falvak éneklészeit, míg a nagyméltóságú főpap, vagyis a püspök „beiktatta” a kántort. Az előbb említett esetben talán épp Bacsinszky András munkácsi püspökről (1772–1809) van szó, bár a beiktatás pontos ideje nincs megjelölve.

Egy korábbi, 1780-ban végzett kánoni látogatásnál arról számolnak be, hogy Kis Kálló kántorát, Rapiczky Bazilt 1758-ban Olsavszky Mánuel püspök iktatta be Napkorra. Bilteken (ma Nyírbélték) Turzay Theodor kántort Bacsinszky András akkori szabolcsi és szatmári főesperes 1768-ban „telepítette be”, de beiktatását Bradács János püspök végezte 1771-ben. Szintén ebben a jegyzőkönyvben említik, hogy Bacsinszky iktatta be Dobrán György nyíradonyi kántort. A beiktatás éve nem szerepel a visitatióban.³

Feltehető, hogy nem a kántorok mentek el a püspökhöz beiktatásukat kérni, hanem a püspökök tartották egyházmegyei körútjaik alkalmával a kántori beiktatásokat. Joggal feltételezhetjük ezt, mivel ismeretes, hogy a felolvasót és a kántort csak püspök „szentelhette fel”, azaz iktathatta be. Jól látható az előbb említett Turzay Theodor esetében, hogy a „betelepítést” az akkori főesperes végezte, és csak három évvel később került sor a püspök általi beiktatásra.

¹ A művelődéstörténeti háttérről bővebben ld. B. Damjanovics Judit: „A munkácsi egyházmegye papjainak és kántorainak szellemi élete a 16–18. században”, in *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve* VII. Miskolc 1994. 31–43; uő: „A görög katolikus kántortanítók helyzete a XVIII. században”, in Fazekas Csaba (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. (Studia Miskolcensia 2.) Miskolc 1996. 93–99.

² Hajdúdorogi Püspöki Levéltár (=HPL) fasc. XI/23.

³ HPL fasc. V/20.

A beiktatás módját egy későbbi, 1873-ban Rómában kiadott görög *euchologion* (szerkönyv) alapján ismertetjük. Ez az ősi szertartást közli, amely nem változott az előző évekhez képest.⁴

„A felolvasó és a zsoltárénekes felszentelésének szertartása.

A felszentelendőt odavezetik a püspök elé [...] Háromszor keresztet vet a felszentelendő fejére, rá is teszi a kezét, és így imádkozik:

Mindenható Úristen! Különítsd el ezt a szolgádat, szenteld meg, add neki, hogy isteni üzeneteidet teljes bölcsességgel és értelmességgel tanulmányozza és olvassa, őrizd meg őt feddhetetlen viselkedésben egyszülött Fiad irgalmával, könyörületességével és emberszeretetével. Áldott légy vele legszentebb, jóságos és elevenítő Lelkeddel együtt, most és mindenkor és mindörökkön örökké!

A fennhang után átadja a felolvasónak az apostoloskönyvet. Az egy keveset felolvas belőle, s békecsókot kap a püspöktől.

Ha énekes, akkor a zsoltároskönyvből prokiment⁵ olvas.”

A felszentelt mind a felolvasói, mind a zsoltárénekesi (kántori) szolgálatot el láthatja, s a kisebb egyházközségekből így is tette, míg a nagyobb egyházközségekből e feladatokat kettéosztották: más volt a felolvasó és más látta el a kántori teendőket.

Énektanítási és -tanulási módszer

Az egyházi éneket először valószínűleg csak egy-két monostori iskolában tanították saját szerzeteseiknek. A kisbereznai monostor alapításával (1742) kapcsolatban olvashatunk arról, hogy „egy bazilita rendi szerzetes jött Galíciából, aki az ifjakat betűvetésre oktatta, s a keresztény tanítást gyakoroltatta szertartásban és éneken.”⁶ Hodinka szerint az első görögkatolikus szeminárium és iskola Olsavszky Mihály püspök idejében, 1744-ben nyílt meg Munkácson. Az adatokból nem állapítható meg, hogy a régi monostori iskolát újjították-e meg, vagy pedig teljesen újat alapítottak.⁷ Az alapítási időpont kétséges, mert az egri római katolikus püspök képviselője, aki 1748. július 18-án tett itt látogatást, azt rögzítette a jegyzőkönyvben, hogy az iskola 1747 novemberében nyílt meg, rektora pedig Csirszki György görögkatolikus pap volt.

⁴ *Euchologion to mega*. Róma 1873. 129. (A nagy imádságos könyv. Ford. Dr. Rohály Ferenc. Kézirat a nyíregyházi Görög Katolikus Püspöki Levéltárban.)

⁵ Válaszos zsoltárvers.

⁶ Basilovits Joannicus: *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits, olim ducis de Munkacs, pro religiosis Ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni in Monte Csernek ad Munkacs, Anno MCCCLX. factae*. Cassoviae 1788. t. III, cap. VIII, 91: „Certus religiosus e Gallicia. Ord. S. Basilii adveniens [...] iuvenes instituens litteris, doctrina Christiana exercens in ritu et cantu.”

⁷ Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909. (=Történet) 765.

„A rektor a gyerekeket és az ifjakat olvasni és írni tanítja ruténül, egyúttal olvasni és írni latinul; ők leginkább télen vannak nagyobb számban, úgyhogy elérik a százat is. Ezenkívül a rektor ezt a zsege korosztályt az ambrozián-damaszkuszi énekekre is tanítja.”⁸

A nálunk fellelhető dokumentumok egyike sem utal az egyházi ének tanítási módjára. Sem mint az iskolai énektanítás része, sem mint hivatalos kántori feladat nincs meghatározva. Így az énektanítás mikéntjét aszerint kell elfogadnunk, ahogyan Johann von Gardner számol be a hazájában szokásos tanítási módszerről. Oroszországban a gyerekeket hagyományosan már csecsemőkorukban elvitték a templomi istentiszteletre, s így egészen fiatalon beléjük ivódott az egyházi ének minden dallama. Ha később valamelyiküket felvették énekesnek a templomi karba, már emlékezetében volt egy olyan óriási dallam- és szöveggészlet, amelyet tudtán kívül sajátított el azáltal, hogy rendszeresen részt vett a szertartásokon. A tanítónak csupán az volt a feladata, hogy ezt a már meglevő anyagot rendszerezze, s a tanulóknak szemléltesse a hangok és a hangjegyek közti összefüggést. Az óhitűeknél („raszkolnyikoknál”), azaz annak a szakadár orosz egyháznak a tagjainál, amely a XVII. században vált ki a hivatalosan elismert Moszkvai Patriarchátusból, a legutóbbi időig így történt az egyházi ének megtanulása. Egyszerűen hallás után énekeltek — írja Gardner. Később, amikor a tanuló már kiterjedt egyházi dallamkinccsel rendelkezett, felkészítették a hangjelzés megtanulására. Ugyanezzel a tanítási módszerrel sajátította el a dallamokat a maga korában a cikk szerzője, Johann von Gardner is. „Teljes biztonsággal el kell fogadnunk, hogy ezt a tanítási módszert alkalmazták a korábbi évszázadokban is. A tanuló számára tehát a jelek nem kiindulási pontul szolgáltak a dallamok megtanulásához, hanem főként támpontot szolgáltattak emlékezte számára; csupán eszközök voltak, hogy az ismert dallamfordulatokat azonnal felismerje a notációban.”⁹ Magyarországon a mai napig is elsősorban hallás után tanulják meg a hívek az egyházi énekek dallamát, s az énekeskönyvek nem tartalmaznak kottát.

Régen gyakran használtak népi (humoros, esetenként vaskos) verseket a dallamok memorizálásához, mivel ezeknek a szövegét könnyebben jegyezték meg, mint az egyházi énekekét. Ezek a versek elsősorban sztichirák — esetleg tropárok — dallamára készültek. Ilyen népi szövegeket tartalmaz egy a XVIII. század közepéről származó eperjesi énekeskönyv, melyek *gyakovszkije glaszi*

⁸ Országos Levéltár, 1688. sz. mikrofilm. 12–13: „Rector docet pueros et adolescentes legere et scribere Ruthenice, simul una Latine quoque et legere et scribere, qui vel maxime hiemali tempore maiore sunt numero, ita ut etiam centesimum efficiant. Rector docet praeterea tenellam illam aetatem etiam cantum Ambrosiano-Damascenum.” A kántorképzés további történetéről ld. B. Damjanovics Judit: „A munkácsi egyházmegye papjainak és kántorainak szellemi élete ...”

⁹ Johann von Gardner — E. Koschmieder: *Ein handschriftliches Lehrbuch der altrussischen Neumenschrift*. München 1965. V. fejezet: A tanítási módszer. XXVI–XXVII.

(kántori hangok) címszó alatt olvashatók Javorszkijnál.¹⁰ Az első hangra írt népi szöveg fordítása így szól:

*„Kezdem énekelni az első hangon:
Hogy van a gazda, kedves asszony?
Nem vagyok-e a magam gazdája,
vajon nem vagyok a magam ura?”*

*Nem separtem a házat három napja,
trágyát sem hordtam halomba.
Kelj fel, ember, hagyj fel a heveréssel,
hordd ki a trágyát a szekérrrel!”*

A 2. hangra írt vers így kezdődött:

*„Kezdem énekelni a második hangon,
és hallom, mit mond a szomszédom:
Iván, te vajon hallod,
amit a feleséged dalol?”... stb.*

Az egyes hangoknál a nőre és férfira kiosztott szerepek váltakozását figyelhetjük meg. Itt például az első hang a nőé, a második a férfié.

A szertartások végzése

Tudjuk, hogy a papok és a kántorok elsősorban saját önképzésük, szorgalmuk révén jutottak némi tudáshoz. A XVII–XVIII. században ugyan már működött Kijevben a Mogila által alapított Akadémia, mégis semmi adatunk arról, hogy a munkácsi egyházmegyében a többnyire jobbagysorú papok közül bárki is itt jutott volna teológiai ismeretekhez. (Kivételt képez Juhaszevics János kántor a XVIII. század végén, akiről később ejtünk szót.)

Így a szertartások végzését is „ellesve”, az egyes papoktól tanulhatták, ezek gyakorlata pedig jóformán minden faluban más és más volt. Ilyenformán nem alakult és nem is alakulhatott ki egységes celebrációs rend, pedig feltehető, hogy a XVIII. század közepén már létezett központi szertartási utasítás. Ez vélhetőleg a munkácsi monostorban mint püspöki központban folytatott úzus volt, természetesen a parokiális viszonyokhoz igazítva, amelyet viszont a papok elmulasztottak betartani. Barkóczy Ferenc egri püspök 1748. július 15-én írt levelében szemére hányja Olsavszky Mihály munkácsi püspöknek, hogy „a papok mindenütt más-más szertartásokat végeztek, s még az azonosokat sem

¹⁰ J. A. Javorszkij: *Matyeriali dlja isztorii sztarinnoj peszennoj lityeratrii o Podkarpatszkoi Ruszi*. Praha 1934. 229–301.

egyformán”.¹¹ Mindez —a látszat ellenére— épp az egyházi élet erejét és gazdagságát bizonyította.

Természetesen az erős latinizálódás is hatással volt a papokra és a szertartások végzésére. Míg például korábban csak énekes liturgia volt szokásban, később gyakran előfordult, hogy az ősi hagyománnyal ellentétben olvasott miséket mondtak. Első ízben Hodermarszki, az akkori munkácsi kolostorfőnök tudósít arról, hogy Bizánczi György munkácsi püspök meg akarja szüntetni az olvasott miséket.¹² A feltehetőleg hétköznapi liturgia kántor nélkül való végzése bizony eléggé elterjedt szokás lehetett, amelyet az 1720-as zamoscsi zsinat csak tovább erősített, hiszen hatására a latinizálódás még fokozódott. Ezért volt szükség püspöki közbelépésre, de nem tudjuk, milyen eredménnyel járt.

Barkóczy Ferenc egri püspök parancsára az egri káptalan 1748. június 5. és július 29. közti időben Szatmár, Máramaros, Ugocsa, Bereg és Szabolcs megyék görög papjai közül 120-at beidézt a vármegyei központba, ahol elsősorban a szertartások végzéséről kérdezték ki őket. A canonica visitatio 5. kérdése például a következő volt:

„Mikor és hol szokta végezni a pap a hajnali szolgálatot, az utrenyét? Ha a templomban, a miseáldozat előtt, ügyelni kell arra, hogy a nép, amely siet, hogy hallgassa az utrenyét, azután jelen legyen az áldozaton.”

Erre a válasz:

„A hajnali szolgálatot a keleti szertartásban a liturgia előtt szokták végezni, a hajnali órákban a templomban a néppel együtt. Mivel pedig az Anyaszentegyháznak a miseáldozat hallgatására vonatkozó parancsait számos pap csak úgy-ahogy magyarázza meg a népnek, a nép pedig a reggeli órákban szívesebben siet a templomba, rendszerint megesik, hogy a nép az utrenyével megelégedve elhanyagolja a miseáldozatot, s így nem tesz eleget az Egyház parancsának.”

Az 1748-as vizitáció nemcsak a papokra terjedt ki, hanem a püspökre is. Július 15-én Englmajer Sámuel címzetes biduai püspök, nagyprépost vezetésével az egri káptalan bizottsága látogatja Olsavszky Mihály Emmánuel munkácsi püspököt „a Munkács vára és a Csernek-hegyi Szent Miklós-monostor között fekvő mezőn”. A 8. kérdésre csupán a választ ismerjük, de ebből is kitűnik, hogy a kérdés itt is a szertartások végzésére vonatkozott:

„A papoknak szokásuk a hajnali szolgálatot, amelyet anyanyelvükön másképpen utrinának hívnak, énekelve, kora reggel, nyilóánosan végezni a templomban. Ezért a hajnali szolgálaton a nép nagyobb része jelen van, ezután viszont nem törődik azzal, hogy az igazi áldozaton részt vegyen. Így történhet meg az, hogy a rutén nép nagyobb része nem tesz eleget az Anyaszentegyház azon parancsának, hogy ünnepnapokon

¹¹ Hodinka: Történet. 600.

¹² Uo. 529.

*miseáldozatot kell hallgatni, mert a papok elmulasztják vagy feleslegesnek tartják, hogy ezt a parancsot világosan közöljék a néppel.*¹³

Olsavszky munkácsi püspök 1751. február 25-én a Helytartótanácsához írt levelében ezt közli a máriapócsi bazilitákról:

*„A baziliták éjszaka felkelnek, a templomba mennek, s ott, ahogy ez egy ilyen templomban illik, a szokásos zsoltárokat —ahogyan azután a nappaliakat is— énekelve mondják el. [...] Alig van egy-két nap, amikor ne látogatnák meg még igen messze fekvő vidékekről is a legszentebb Szűz szent képét mindkét rítushoz tartozó emberek, akiket a katolikus hitben a szent unió kapcsol egybe. Kedvükért a baziliták készen állnak, hogy a hajnali zsolozsmától egészen a kilencedik imaóráig olvasott szentmiseáldozatokat végezzenek, míg az imaórát mindennap énekelve végzik.*¹⁴

Az énekelt liturgiát mindig elsődlegesnek tartották, ha kényszerből be is fogadták az olvasottat: Olsavszky 1753. december 1-én úgy rendelkezik, hogy halála után lelki üdvéért énekes áldozatot (liturgiát) —*unum sacrificium cantatum*— végezzenek.¹⁵

Bacsinszky már fontosnak találta, hogy a papság bizonyos istentiszteleteket ismerjen, és azokat kötelező érvénnyel végezze is. Ezzel legalább részben egységesíteni akarta a rendszertelenül és eltérő módon végzett szertartásokat. 1795. március 28-án Ungvárott kiadott első egyházmegyei statútumában ismerhetjük fel az első szertartási utasítást. Ebben megírja, hogy a papságnak jól kell ismernie és teljes egészében kell végeznie a virrasztást (esthajnali virrasztó istentiszteletet — *vszenoscsnaja bdenija*), az előszenteltek liturgiáját (a nagyobbított folyamán végzett ünnepélyes áldoztatás, vecsernyével összekötve), az újszülött felett mondandó imákat, az olajkenet szentségét (betegek kenete),

¹³ Országos Levéltár 1688. sz. mikrofilm. 5. kérdés: „Quando et ubi solet presbyter matutinum absolvere? Si in ecclesia ante missae sacrificium, videndum, ne populus matutino audiendo accurrens postea ad sacrificium interessendum haud compareat.”

Válasz: „Matutinum ritu orientali liturgiae praemitti solet; horis antelucanis in ecclesia cum populo persolvunt. Quia tamen praecepta sanctae matris Ecclesiae de audiendo missae sacrificio [...] plurimi presbyterorum populo explicant, et populus matutinis horis libentius ad ecclesiam accurrere solet, fit, quod passim plebs matutino contenta missae sacrificium negligat, taliterque praecepto ecclesiae nequaquam satisficiat.”

Válasz a 8. kérdésre: „Presbyteris consuetum est matutinum, alias lingua ipsa vernacula utrinam, cantu persolvere summo mane publica in ecclesia: hinc matutino pars maior populi interest, deinde vero sacrificio interesse non curat; hinc sit, quod maior pars plebis Ruthenae praecepto sanctae matris Ecclesiae de audiendo festis diebus missae sacrificia nequaquam satisficiat, praecipuum hoc populo clare proponere ignorantibus, vel insuper habentibus presbyteris.”

¹⁴ Basilovits: *i.m.* t. III, cap. II, 20: Basilitae noctu surgentes ad ecclesiam proficiscuntur, ibidemque, ut in tali ecclesia dignum est, solitos psalmos, uti et successive diurnos, canendo peragunt [...] Vix unam aut aliam diem elabi, ut homines utriusque ritus sacra unione in fide catholica coniuncti, ex longinquiore etiam partibus sacram sacratissimae Virginis imaginem non visitent, quorum favori Basilitae ad celebranda lecta sacra missae sacrificia ab horis matutinis usque ad nonam, quae cantata cottidie celebratur, dispositi sunt.

¹⁵ Uo. cap. V, 41.

a temetést.¹⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy a liturgián kívüli legalapvetőbb szertartások megfelelő végzésére is püspöki rendelettel kellett a papokat kötelezni.

Basilovits mint a munkácsi egyházmegye első történetírója 1799-ben megjelent művében a papság munkájáról egészen lelkesen számol be. Igaz, ebből a pár sorból nem derül ki, hogy mikor és pontosan hol működtek e lelkiismeretes és rendes papok. Így ír róluk:

„Ez a papság arra törekedett, hogy szilárd népet formáljon: hogy inkább bajokat viseljen el és minden előnyt elveszítsen, semmint hogy eltérjen az ősi rítustól és az igaz hittől; a szoltározással, az éjszakai és nappali dallamokkal, különösen az irmologikus énekkel úgy csalogatta és hívta a híveket a templomba, mint a lakodalmas házba.”¹⁷

Az énekeskönyvek eredete és állapota

Hodinka Antal a Kárpátokon inneni XVI–XVIII. századi ruszin irodalmi tevékenységet vizsgálva — melynek első szakasza 1651-ig tartott — úgy véli, hogy a világi tárgyú énekekkel együtt a ruszinok valószínűleg hoztak magukkal egyházi dalokat, elsősorban karácsonyi énekeket (*koljadki*) már jóval korábban, a XIII–XV. században is. Azokról a telepesekről lehet ezt feltételezni, akiknek egyes falvaiban már a XIV. században volt templom, következésképpen pap és kántor is. Ez azonban nem bizonyítható, mivel sem kéziratos nyelvemlék nem maradt fenn, sem közvetett utalások nem tudósítanak ilyen szövegekről.¹⁸

Az egyházi ének nem jelenthetett különösebb problémát a XVIII. században, mert viszonylag keveset foglalkoztak ezzel a témával. Jellemző, hogy a zamoscsi zsinat, amely igen sok kérdésről tárgyalt, az éneket egyáltalán nem említi.

A legkorábbi szöveges énekeskönyvről Hodinkánál találunk utalást: ez Zepetovból származott.¹⁹ A *minea*-ban, mely az állandó ünnepeket naptári rendben tartalmazza, egy 1500-ban kelt bejegyzés olvasható, miszerint Jurij atya

¹⁶ Hodinka Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség okmánytára*. Kézirat. MTA Kézirattár Ms 10.794/1

¹⁷ Basilovits: *i.m.* t. VI, cap. IV, 16: „[...] stabilem [...] populum efformare studuerat clerus hic, ut quaeque adversa sufferre ac commodis omnibus privari maluerit potius, quam a ritu aviatico et a religione orthodoxa dimoveri, psalmodia, nocturna atque diurna melodia, cantu praesertim irmologica ad ecclesiam, non secus ac ad domum convivii alliciebat, provocabatque.

¹⁸ Hodinka Antal: *Vegyes tanulmánytöredékei. Hazai ruszinjaink irodalmának története 1908-ig*. MTA Kézirattár. Ms 4812/12.

¹⁹ Az eredetileg görög elnevezésű liturgikus könyvek egyházi szláv, illetve magyar nyelvű megnevezése: szoltároskönyv (pszaltir); apostol; evangelion; euchologion (trebnyik) — szerkönyv (szentségek, szentelmények szertartásai); horologion (csaszoszlov) — imaórák könyve; liturgikon (szluzsebnyik) — misekönyv; typikon (usztav) — szertartási utasítás; oktoechos (oktoih) — nyolc hangú énektár; triódion (triód) — nagybőjti énektár; pentekostarion (cvetnij triod / virágos triód) — a húsvéti idő énekei; ménea (minea) — a szentek változó énekei az év minden napjára.

javította. A minea az ungvári püspöki levéltárban volt Hodinka idejében.²⁰ Az 1780-as dorogi canonica visitatio szerint Pazonyban (ma Nyírpazony) egy 1563-ban Szekenderben (Makedónia) kiadott, szerb redakciójú *virágos triód*-ot őriztek.²¹

A következő egyházi könyvekről szóló híradás több mint száz évvel későbbi keletű. Szergiusz munkácsi püspök 1604. december 3-án Kendy Tamáshoz, a Huszt várát ostromló hadak főkapitányához írt levelében arról számol be, hogy „voltak egy ládában valami görög könyvek, az klastromokhoz valók”.²² A könyvek fajtáit és további sorsát nem említi.

Az egyházi könyvek fontosságára utal az a Szepességben végzett egyházi látogatásról készült jelentés, amelyet Lipniczki János munkácsi püspöki helynök küldött Benkovics Ágoston váradi püspöknek. 1686. február 25-én kelt beszámolójában az egyházközségek különböző gondjai mellett megemlíti:

„Ugyanez a baj (mármint hogy siralmas állapotban vannak) a könyvekkel is, melyek majdnem mind kézírások, zavarosak, olvashatatlanok ...”²³

A XVIII. századból a ruszin irodalom munkái közül Hodinka szerint 60 darab cirillbetűs könyv maradt fenn. Közülük 15 darab egyházi éneket tartalmazó, kéziratot versfüzet, bennük 250 énekkel. „Íróik az iratokban akkori magyar nyelven batykóknak nevezett papok, bazilita szerzetesek, papoknak készülő, népies néven gyákoknak (diák) nevezett kántorok, egyúttal elemi tanítók voltak.” Ezek az énekek népiesek, a nép nyelvén íródtak: ez volt jellemző „a nép által bizonyos ünnepeken (karácsonykor, vízkeresztkor: *kolyádkák*) és némely jelentősebb események alkalmával (így esküvőkre: *látványák* stb.) dalolt énekekre. Ebben alig volt különbség az itt írott és a Galíciából hozott (XVI–XVIII. sz.) művek között.”²⁴ Hodinka ugyan beszámol a könyvekről, versfüzetekről, de ezek feltehetőleg mind paraliturgikus munkák voltak. Mint ahogy említi, a népies dallamok hasonlítottak a galíciaiakhoz. Ez nem is csoda, hiszen a kéziratot könyvek az idők folyamán Galíciából kerültek hozzánk.²⁵

Basilovits felsorolja, hogy az 1729. június 17-én alapított krasznobródi monostorban milyen könyvek voltak. Többek között *evangelion*, *liturgikon*, *triphologion*, kétféle *triódion* (*böjti* és *virágos*, azaz *pentékostarion*), *oktoich*, *apostol*.²⁶

Magyarországon orthodox illetve galíciai kiadású unitus könyveket használtak, mígnem Mária Terézia 1770-ben Bécsben felállította a *Typographia Orientalis* nevű nyomdát, melynek többek közt az volt a feladata, hogy egyházi könyvekkel lássa el a birodalom keleti szertartású keresztényeit. A nyomda

²⁰ Hodinka: *Okmánytár*. Ms.

²¹ HPL V/20.

²² Hodinka Antal: *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*. I. 1458–1715. Ungvár 1911. (=Okmánytár) 46.

²³ Hodinka: *Történet*. 416.

²⁴ Hodinka: *Vegyes tanulmánytöredékek*. MTA Kézirattár. Ms 4812/12.

²⁵ Hodinka: *Történet*. 794.

²⁶ Basilovits: *i. m.* t. II, cap. XXV, 80.

első két munkája a kárpátaljai ruszinok számára készült. Az egyik egy imádságokat is tartalmazó ábécéskönyv, a másik pedig az úgynevezett *zbornyik* volt: liturgikus imák és énekek gyűjteménye, egyházi naptárral ellátva.

Tartalmukat erősen kifogásolták egyes egyházi személyiségek: katolikus szempontból több lényeges hitbeli hibát soroltak fel, ami Mária Teréziát végül egy püspöki konferencia összehívására kényszerítette. Ez az úgynevezett bécsi értekezlet 1773. március 1. és május 6. között zajlott le.²⁷ A 19 ülésből a harmadik március 17-én volt; ezen a nyomtatandó könyvekről folyt a tárgyalás. Ezek között szerepelt egy bizonyos *Irmologion seu liber cantus et notas in ecclesiis Illyricis ac Ruthenicis usitatas comprehendens* (Irmologion, azaz olyan könyv, amely tartalmazza a szerb és rutén egyházakban használt énekeket és kottákat). A 16–18. ülést április 13–15. között tartották, amikor elhatározták, hogy kiadnak egy *Hyrmologium etc. libri circa quos nulla omnino subversatur quaestio* (Irmologion stb. könyvek, amelyekkel kapcsolatban semmiféle probléma sem merül fel) című gyűjteményt.²⁸

Bacsinszky püspök 1778-ban már Bécsből rendelt könyveket, köztük volt egy *irmologion* is.²⁹ Hogy e cím alatt pontosan mit kell értenünk, homályos, hiszen ebből a könyvből nem ismerünk olyan példányt, amelyet Bécsben nyomtatni volna. Az egyházi könyvek beszerzése ennek ellenére továbbra is Galíciából történt. Mindig remélték azonban, hogy gyorsabban és olcsóbban juthatnak majd új kiadványokhoz, ha az ígért bécsi nyomda a ruszinok számára is nyomtat majd könyveket. Noha a várakozással már több mint húsz év telt el, Bacsinszky mégis reménykedett, és kiadott a főespereseknek egy körlevelet, amelyben kéri, hogy mérjék fel az egyházközségek könyvigényét, s azt összeítve juttassák el hozzá, hogy minél hamarabb elküldhesse rendelését Bécsbe.³⁰

²⁷ Pirigy István: *A görög katolikus magyarság története*. Nyíregyháza 1982. 95–96.

²⁸ Hodinka: *Okmánytár*. Ms.

²⁹ HPL fasc. V/4.

³⁰ HPL fasc. XI/1:

„Kedves Főesperes fiam!

Mínt hogy püspökségem kezdetétől fogva gyötör a gond, hogy vajon milyen módon tudnám pótolni rítusunknak az istentiszteleteknél használatos rutén templomi könyveit, melyekről megfigyelhettem, hogy mennyire hiányzanak az egyházmegyében, úgy most, amikor sorsunk ez esetben valamit javult, fájdalommal tölt el, hogy a mindenütt szegény parókusok és egyházközségek afféle pocsajevi kóbor könyvtárosoktól kénytelenek igen drága áron könyveket venni. De nehogy mostantól fogva ebben a vétségben ily módon ekkora tékozlás folyjék az egyházmegyében, ezért azt akarom és azt az utasítást adom, hogy Uraságod a gondjára bízott főesperességben érdeklődjön egyenként az érintett könyvek hiánya után, s ezeknek a megtudott könyveknek a jegyzékét a többi ügyiratokkal együtt küldje el. Máshonnan ugyanis biztosan remélem, hogy amint a legrövidebb időn belül az apostoloskönyvet (népiesen aposztol) hat rhénusi forintért, úgy azt követően a többi könyvet is, amikkel a pocsajeviek elárasztanak, féláron megkapjuk a bécsi nyomdától. Azonkívül, mivel a teljes rutén Szentírás példányai, melyeket elődeink 50–70 rh forintért vásároltak, igen ritkák, mindazonáltal a legfontosabbak, ugyanezen bécsi nyomdától pedig néhány éven belül már 15 rh forintért megszerezhetők, úgy ítélem, nem lesz haszontalan, ha külön jegyzék készül azokról a parókusokról is, akik az idővel megtudható áron az egész

Az összesítést nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a rutén szertartási könyvek bécsi nyomtatásából végül semmi sem valósult meg.

Bacsinszky törődött a levéltár gyarapításával is, s azzal, hogy az iratok el ne kallódjanak. 1796-ban statutális körrendeletet intézett papjaihoz, amelyben meghagyta, hogy a parókiákon és a templomokban található régi iratokat küldjék be a levéltár számára. Hodinka ugyan nem talált semmilyen utalást arra nézve, hogy régi nyomtatványok és kézírásos könyvek beküldését is elrendelte volna Bacsinszky, de Lucskay szerint intézkedett, hogy a máramarosi, ugcasai és szatmári oláh templomokban található rutén nyelvű nyomtatványokat és kéziratokat küldjék be a püspöki könyvtárba, ahol azok ma is megtalálhatók. Közülük egyesek 1438-ból vagy 1439-ből, olykor még korábbi időből származnak. Amikor Hodinka a munkácsi püspökség történetét írta, az ungvári püspöki könyvtárnak 50 szláv kézírata s több ritka szláv nyomtatványa volt.³¹

Mivel a könyvek beszerzése igen nagy gondot okozott, sok egyházközségnek nem maradt más választása, mint lemásolni a régi könyveket, elsősorban az irmologiont. Az irmologion az oktoéchosból, a heirmologionból, a triódionból és a stichéarionból válogatott énekeket tartalmazza. Az oktoéchosból csak a vasárnapi énekeket hozza, azok közül is csak a legünnepélyesebbeket (dogmatikonok, leülők, lépcsőénekek-antifonok és feltámadási irmoszok).³²

A legismertebb XVIII. századi irmologion-másoló Juhaszevics János volt. 1741-ben született Sáros megyében, Prikrán (rég magyar neve Meredély). Fiatal korában Galíciában élt, ahol a kántorságra való felkészülés mellett a paptól megtanulta a könyvírás művészetét, és részben itt sajátította el vallásos énekanyagát is.³³ A kijevei Akadémián tanult: erről a régi könyvek beírásai tanúskodnak,³⁴ például egyik saját kezűleg másolt irmologionjában is. 1761 és 1763 között Prikrán élt. Itt írta első énekeskönyvét, egy *peszennyiket*, vagyis paraliturgikus könyvet és nem irmologiont. Itt volt kántor, majd 1795–1814-ig az Ungvár melletti Nyevíckén működött kántortanítóként. Az egyházközség gondnoki tisztét is ellátta, sőt a falu bírója is ő volt. 30, sőt esetleg 38 irmologiont és számos más könyvet másolt. 1814. december 15-én halt meg.

Munkáiból igen sok megmaradt. Ezekből Javorszkij feltüntet 4 irmologiont: 1795-ből, 1806-ból, 1809-ből (a Sáros megyei Kamjonka —rég magyar neve Kövesfalva— görögkatolikus templomában) és 1811–12-ből (a prágai Károly

rutén Bibliát be akarják maguknak szerezni. A továbbiakban püspöki áldásomat küldve maradok Uraságodnak legodaadóbb atyja,

Ungvárott, 1794. április 23-án Uraságod püspöke, András"

³¹ Hodinka: *Történet*. 699–700.

³² J. P. Jaszinovszkij: *Sztanovlenyje muzikalynogo professzionalizma na Ukrajinye v XVI–XVII vekah (na matyerialie zapadnoukrajinszkih notolinnyehnih Irmologionov)*. Kijev 1978. Kandidátusi disszertáció, kézirat.

³³ Javorszkij: *i.m.* 333–337.

³⁴ Ivan Panykevics: „Materiali do isztorii movi pivdenno-karpatszkijh ukrajinciv”, in *Naukovij Zbirnik Muzeju Ukrajinszkij Kulyturi v Szvidnyiku* 4. 1970. 20.

Egyetem könyvtárában); 4 peszennyiket: 1761–63-ból, 1807-ből (kalendáriummal együtt), 1811-ből és 1812-ből, és egy *pszaltirt* (zsoltároskönyvet) 1804-ből. Könyveit ábrákkal és iniciálékkal díszítette.³⁵ Ezeken felül két általa másolt irmologion maradt fenn: az egyik 1778-ból, a másik 1800-ból. A Szvidnyiki Ukrán Kultúra Múzeumának 1970-es évkönyve szerint ezek 1946-ban még megtalálhatók voltak a nagymihályi redemptorista kolostor könyvtárában.³⁶ A nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában is van egy általa készített irmologion-másolat, de elkészültének időpontját még nem tudtuk meghatározni.

A dorogi esperesi kerületben két község kántortanítójáról tesznek olyan megjegyzést, amely irmologion másolására utal. Az 1796. június 13–14-én Rác-Fejértón (ma Újfehértó) tartott, dorogi kerületi gyűlésen az akkori kántorok névsorát és a róluk készült jellemzést jegyzőkönyvbe foglalták. Eszerint a 68 éves Nagy Bazil érkenézi (ma voivozi) kántor, aki 47 éve látja el ezt a feladatot, tud írni irmologionokat és typikonokat. Ugyanezt jegyzik meg a 35 éves bullyi kántorról, Krajnikovits Péterről, aki már 10 éve kántorként működött.³⁷ Hogy a „tud írni irmologionokat” megjegyzés pontosan mit takar, nem tudjuk. Feltehető, hogy irmologion-másolásról van szó, de az is elképzelhető, hogy népének, paraliturgikus tételek leírására vonatkozik, hisz ezek a könyvek nem maradtak meg.

A könyveket —mivel nehezen szerezték be őket— kénytelenek voltak beköttetni, különösen ott, ahol még könyvmásoló sem volt. Ilyen könyvkötésről tanúskodik a dorogi egyházközség 1793-as költségszámadása, ahol az év X. hó 30-án „a templomi könyvek reparálására 4 Rf”, majd december 30-án „a templomi könyvek újításokért, zsidó kompaktornak 4” bejegyzés olvasható.³⁸ Hajdúdorogon 1808-ban a templom könyvének bekötéséért 77 Rf-ot fizettek.³⁹ Itt sem sorolja fel tételesen, hogy milyen műfajú könyveket kötöttek át, de —az összgeből következtetve— valószínű, hogy igen sok lehetett rossz állapotban. 1809. február 10-én Ungvárott szintén a dorogiaknak állított ki számlát 70 Rh forintról Májszter Léba zsidó könyvkötő.⁴⁰

³⁵ Javorszkij: *i.m.* 333–337.

³⁶ Panykevics: *i.m.* 95.

³⁷ HPL fasc. XIII/6.

³⁸ HPL fasc. X/25.

³⁹ HPL fasc. XXI/28.

⁴⁰ HPL fasc. XX/44.

Liturgikus könyvek

1780. február 18. és 1781. március 14. között a dorogi kerületben olyan canonica visitatiót végeztek, melynél feljegyezték az egyházközségben található könyveket műfajuk, megjelenési helyük és —ahol lehetett— évük feltüntetésével. Az énekeskönyvek állománya így alakult:

- Nyíradony: *Cantionale vagy Catavasiarion in 4to*, kisebb, rimnici kiadás, 1759. (vagyis háromnyelvű: görög-rutén-román)
Román énekeskönyv, gyulafehérvári kiadás (Erdély), 1699.
- Peniszlek (Penészlek): *Kis irmologion avagy Catavasiarion in duod.*, lemergi kiadás, 1698.
- Biltek (Nyírbéltek): *Irmologion avagy Catavasiarion in duod.*, lemergi kiadás, 1698.
- Lugos (Nyírlugos): *Irmologion avagy Catavasiarion in duod.* (eleje hiányzik)
- Rátz-Fejértó (Újfehértó): *Irmologion avagy Catavasiarion in duod.*, lemergi kiadás, 1723. (rutén)
Hasonlóképp három kézzel írott, kottás *irmologion*, melyek közül csak egy teljes (ép), de énekelni is, olvasni is nehéz belőle.
- Rátz-Fejértó: *Catavasiarion in oct.*, balázsfalvi kiadás, 1769. (román)
Egy másik *Catavasiarion in duod.*, rimnici kiadás, 1734. (Rajna Lőrinc vette 4 forintért)
- Kálló-Semjény: *Román énekeskönyv in folio*, ismeretlen kiadású, mert hiányzik az eleje (az egyházközség vette)
Egy másik ugyanilyen *énekeskönyv in folio*.
- Kis Kálló — filia: *Catavasiarion in oct.*, balázsfalvi kiadás (szerezte és vette kántor Rapiczky Bazil)
- Oros: *Irmologion in folio kottákkal*, pocsajevi kiadás, 1766. (8 Ft-ért vette Lutay Bazil 1769-ben)
Kis irmologion vagy Catavasiarion in duod., lemergi kiadás, 1723. (összeparósítva és együtt véve)
- Buly: *Irmologion kotta nélkül in duod.*, Lemberg, 1723.
- Pazony (Nyírpazony): *Irmologion in duod.*, lemergi kiadás, 1723.
- Nyíregyháza: *Nagy irmologion*, lemergi kiadás, 1709.
Kis irmologion, lemergi kiadás, 1723.
- Balsa: *Írott irmologion in quarto.*
Irmologion in duod., lemergi kiadás, 1698.

Tímár: *Irmologion in folio*, lemergi kiadás, 1709., amelyet Petrovics Illés kántor végrendeletileg hagyott az egyháza;
Irmologion in duod., kotta nélkül, lemergi kiadás, 1723.⁴¹

Érdekes módon több egyházközségben (Érkenéz, Gelse, Bir, Vencsellő, Hugyaj) egyáltalán nem volt sem kézzel írott, sem nyomtatott *irmologion*. Egy korábbi, 1764-es (?) adat szerint ugyan Hugyajban (Érpatak) volt egy *irmologion*, de annak sem keletkezési évét nem tüntették fel, sem azt, hogy kézzel írott vagy nyomtatott volt-e.⁴³ Az 1780-as jegyzőkönyv idején már nem volt meg — hogy elhasználódott vagy elveszett volna, nem említik.

Összesen 4 kézzel írott *irmologion*ról adnak számot: 3 a rátz-fejértói ruténeknél és egy Balsán volt. Másolási évük ismeretlen. Több helyen, ahol két *irmologion* volt, így tüntették fel őket:

a) *Kis irmologion* avagy *katavasziarion* — ezekből összesen 3 db volt, mindegyik lemergi kiadás (1 db 1698-ból, 2 db 1723-ból);

b) *Irmologion*, esetleg *nagy irmologion* — e megnevezések alatt 10 könyvet írtak össze.

Ezekből csupán egy a pocsajevi eredetű, a többi Lembergől származott. A tíz közül csak az egyik, az 1766-ban Pocsajevben nyomtatott *irmologion* mellé írták be, hogy kottákkal van ellátva, míg a többi 9-ből 2-nél hangsúlyozták, hogy kotta nélküliek, jöllehet ezek 1723-as lemergi nyomtatások, és Petrov szerint a vonatkozó *irmologion*ok vagy *katavasziarion*ok kottások voltak.⁴⁴ Három községnél (Peniszlek, Balsa és Biltek) 1698-ra datálják az *irmologion*ot, és Lembergől eredőnek vélik. Feltűnő ez az évszám, mert tudjuk, hogy az első lemergi nyomtatott *irmologion* 1700-ban jelent meg. Mindenesetre a túri egyházkerületnél 1809. május 19-én végzett könyvösszeírásnál Hodinka is említi Okmánytárában azt, hogy az Ung megyei Poroszkó (régii magyar neve Poroskó) templomában van egy 1698-as, lemergi kiadású *kis irmologion* (*irmolojcsik malij ili katavasznik*).⁴⁵ Mivel a szakirodalom eddig ezt a kiadást nem ismerte, azonosítása további kutatást igényel. A Lembergől származó többi 8 *irmologion*ból 2 db 1709-es nyomtatású, 6 db pedig 1723-ból való. Egyetlen olyan *irmologion* volt (Lugos), melynél sem az időt, sem a keletkezési helyet nem tüntették fel.

Négy egyházközségben voltak román nyelvű könyvek. Nyíradonyban, a rátz-fejértói román egyházközségben és Nagy Kálló filiájában, Kis Kállóban úgy-

⁴¹ HPL fasc. V/20.

⁴² HPL fasc. V/20.

⁴³ HPL fasc. II/21.

⁴⁴ Sz. Petrov — J. Birjuk — T. Zolotar: *Szlavjanszkije knyigi kirillovszkaj pecsatyi XV–XVIII. vv.* Kijev 1958.

⁴⁵ Hodinka: *Okmánytár*. Ms.

nevezett katavasziariont említenek, amely feltehetően ugyanolyan kottás énekeskönyv lehetett, mint nálunk az irmologion. Az 1794-es, dorogi kerületi kántorokról készült felmérésben a birfalusi kántorról, Verdes Simonról írták, hogy „románul tud, közepesen magyarul. Írni tud, irmologiont nem ismeri, mert a románoknál nincs”.⁴⁶ Mivel az irmologion egyházi szláv nyelven íródott, és a dallamok is mások voltak, mint a románoknál, elképzelhető, hogy azért nem ismerte, mert nem tudott kottát olvasni, hiszen —mint korábban említettük— a kotta csupán támpontul szolgált a már ismert dallam leénekléséhez. Rátz-Fejértón két ilyen könyv is volt, más-más kiadásban. A katavasziarionok közül kettő készült Rimnicben, de nem ugyanakkor: az egyik 1734-es, a másik 1759-es évszámmal volt jelölve. A másik kettő balázsfalvi eredetű, de csupán az egyiknél tüntették fel az 1769-es keltezését, a másik évszám nélküli. Nyíradonyban egy, Kálló-Semjényben két úgynevezett román énekeskönyvet vettek jegyzőkönyvbe. Hogy ezek a könyvek pontosan mit tartalmaztak, nem ismerjük, és származásukkal kapcsolatban is csak a nyíradonyi könyvről jegyzik meg, hogy 1699-ben Gyulafehérvárott készült kiadás. A másik két könyv eleje hiányzott, így az azonosítás lehetetlen volt.⁴⁷

A máriapócsi monostornak 1783. június 10-én készített leltára az egyházi ruhákon kívül szám szerint felsorolja a könyveket is. Eszerint a szerzeteseknek 2 irmologionjuk volt, bővebb adatokat azonban nem közölnek a könyvekről.⁴⁸

Érdekes módon fennmaradt egy 1809. június 8-án készült jegyzék, amely a büdi (tiszavasvári) egyház szertartási könyveiről íródott. Makrantzay János akkori parókus tételesen felsorolja a könyveket, keletkezési évükkel együtt, s ott a 11. pont alatt említi: „*Irmologion in folio*, Lemberg, 1709-es kiadás, jó állapotban. Ezen kívül még egy példány kívánatos.”⁴⁹

Sajnos az imént tárgyalt könyvekből igen kevés maradt az utókorra. Néhány példányt a nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában őriznek. Csak részbeni feldolgozásuk történt meg. Tartalmi elemzésük folyamatban van, ez azonban önálló tanulmányt igényelne. Az itt található 5 darab kézirat 5 irmologiont a XVIII. századból eredőnek tartják, bár a kormeghatározás még nem egészen pontos. A továbbiakban csak röviden ismertetjük a kéziratokat, kiemelve néhány jellegzetes vonásukat.

A Komlós-károl való, 202 lapból álló Ms 10.001 a legrégebbi kézirat, esetleg még XVII. századi. A cirillbetűs margináliák tanúsága szerint (fol. 58^r, 69^r, 192^v) a komlóscai egyházközség tulajdona volt, amelyet a XVIII–XIX. században újrakötettek. Még a kötetés előtti időből származik egy cirillbetűs possessori bejegyzés „otyec Szamszono Manoétól” (fol. 2^r) és Rátz Theodortól (198^r), ez utóbbi latin betűkkel is. Külön érdekessége a könyvnek, hogy a végén található: „kijevi virrasztó istentisztelet (*vszenoscsnoje*), amelyet az Úr ünnepein

⁴⁶ HPL fasc. XI/23.

⁴⁷ HPL fasc. V/20.

⁴⁸ HPL fasc. VII/3.

⁴⁹ HPL fasc. XX/30.

éneklünk: Áldjad én lelkem az Urat és Boldog ember” (fol. 196^r–197^v); „isteni szolgálat (*liturgia*) kijevi módra: Uram irgalmazz” (fol. 198^r–199^r); egy kerubének (fol. 199^v–201^r) és egy „kerubének görög módra” görög nyelven, *neane*-vel (fol. 201^v–202^v). Tudomásunk szerint eddig még hasonló emlék nem került elő a Kárpátok vidékén használt énekeskönyvekből. Kérdés persze, hogy vajon hol másolták a könyvet, s hogy a benne levő görög dallamot használták-e Komlósán.

A Máriapócsról begyűjtött, 280 lapos *Ms 10.003*-ban több magyar nyelvű bejegyzés is található: „Tótsik György Gebej (ma Nyírkáta) kántor” (fol. 43^v), „Deváhó János tanult ... 1820”, a végén pedig „Telepi Jánovics” (helyesen Telepjánovics) (fol. 275^r). Nem tudjuk, mikor került a könyv Máriapócsra. Ez a legterjedelmesebb az öt kézirat közül.

Nyírgelséről származik a 222 lapból álló *Ms 10.005*, amelyet a belső borítón olvasható bejegyzés szerint „Gadatsy Mihálytól vett(e) Pazuchánits Mihály gelsei éneklész 1846. szeptember 16.”

A 20.003 számú kézirat 120+1 lapból áll, Juhaszevics kezétől származik. 1800. november 6. és 1808. július 15. között másolta, begyűjtési helye ismeretlen. A possessori bejegyzés szerint „Seszták András mint ez évi preparánda 1835-ben vette Gerzánics katedrális kántortól”. Ebből arra következtethetünk, hogy az ungvári székesegyházban használták ezideig, amikor is a kántornak már nem volt rá szüksége, vagy valamely más okból volt kénytelen megválni tőle. Egyúttal arra a következtetésre is juthatunk belőle, hogy az ebben az irmologionban rögzített dallamok azonosak vagy nagyon hasonlóak voltak a püspöki székhelyen használtakhoz, az ottani úzust tükrözik. A kézirat végén van egy 1. hangú sztichira a főpap bevonulására (fol. 120^v), a különálló lapon pedig egy magyar nyelvű „Isten az Úr” s a virágvasárnap 9. óda, a Roskovics-féle imakönyvben olvasható szöveggel.

A Nyírcsászáriból begyűjtött *Ms 20.004* 249 lapot tartalmaz. A belső borítón olvasható possessori bejegyzés szerint „1857. április 7-én Császári Juhos Ferenc kézjegyző ajánlja az egyháznak”.

Az Országos Széchenyi Könyvtár birtokában van egy szintén a XVIII. századból származó, egyházi szláv nyelvű görögkatolikus irmologion (*Ms. Mus. 3.250/1*). A possessori bejegyzés tanúsága szerint 1853-ban Zubanics György tulajdonában volt.

Említésre méltó az úgynevezett Fekete-féle kottás irmologion, melynek kötéstáblája belsejére jegyezték az évszámot. A töredékes szövegből pontosan nem lehet megállapítani, melyik évben is készült: 1753-ban vagy 1755-ben, de az egyértelmű, hogy Sajópálfalván a Fekete-család különböző tagjai írták és használták. Gazdag képanyag teszi még értékesebbé a könyvet, mely jelenleg a hajdani egri Érseki Lyceum könyvtárában található a *T. XVI. 12.* szám alatt.⁵⁰

⁵⁰ Kárpáti László: „A sajópálfalvai irmologion”, in „Mert ezt Isten hagyta ...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Bp. 1986. 328.

Pár évvel később, 1762–63-ban keletkezhetett az Abaújszolnokon használt, nyomtatott zsolnároskönyv, melynek kiadási helye ismeretlen. A könyv utólagos bekötésekor került hozzá az irmologikus rész, amely a dogmatikonokat, irmoszokat és podobnákat (mintadallamokat) tartalmazza nagyon szép, kézírásos kotta formájában. A könyv magántulajdonban van.

1986-ban került a MTA Zenetudományi Intézetének birtokába egy teljes kézírásos irmologion. A 0. levélen levő, egyházi szláv nyelvű, kézíratos bejegyzés szerint a könyv 1733-ban lett újrakötve, ami arra utal, hogy a XVII. század végén, illetve a XVIII. század elején keletkezhetett. Külön figyelmet érdemel egy az irmologionban található, de nem ahhoz tartozó és stílusát tekintve is önálló lap, amely szintén egy irmologionból származik, de a kotta és az egyházi szláv nyelvű szöveg között neumas bejegyzés olvasható, amire eddig nem találtunk példát Magyarországon. Egyelőre több kézíratos irmologion nem került napvilágra.

Ojtozi Eszter rendezte katalógusba a nyomtatott irmologionokat. A nyír-egyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola könyvtárát gazdagítja 2 darab 1709-es, lemergi kiadású irmologion: az *Ant. 20.060* nyilván tartási szám alatti kötet Végardóról,

az *Ant. 20.254* jelzetű Nagydobosról,

valamint az 1757-ben szintén Lembergben nyomtatott, makói eredetű *Ant. 20.241*.⁵¹

Szintén Ojtozi Eszter gyűjtötte össze a máriapócsi baziliták cirillbetűs könyveit, amelyek között két irmologiont talált: *Ant. 20.021* szám jelzi az 1766-ban készült, pocsajevi kiadásút (ez azonos lehet az 1783-as leltárban említett egyik irmologionnal), és

Ant. 20.020 szám a szintén a pocsajevi monostor nyomdájában, 1794-ben nyomtatott példányt.⁵²

Másik két, 1709-es lemergi irmologion ma is az illető egyházközségek birtokában van. Az egyiket Sajópálfalván, a másikat Múcsonyban találhatjuk meg.

A miskolci Herman Ottó Múzeumban őriznek egy valószínűleg 1766-os kiadású, Pocsajevben nyomtatott irmologiont, amely Tokajból, az úgynevezett Béres-gyűjteményből a 328. sorszám alatt került a múzeum tulajdonába. Azelőtt az egyik Tokaj környéki parókián használták.

Az egykori ungvári püspöki levéltárban található irmologionokat Vaszil L. Mikitasz dolgozta fel és rendezte katalógusba. 1964-ben kiadott munkájában mind a kézíratos, mind a nyomtatott könyvek szerepelnek. 5 darab kézíratos irmologiont említ a XVIII. századból: 3 darab *irmologion notnij*-t (kottás énekeskönyvet) (459, 463, 465), egy *malij irmologion ili pesznoszlov tokmo irmoszi voszkreszni i prokimeni*-t (kis irmologiont, vagyis csak feltámadási irmoszokat és prokimeneket tartalmazó énekeskönyvet) (457). Ez utóbbi kettő keltezése

⁵¹ Ojtozi Eszter: *A Görög katolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen 1985. 33. 52. sz.; valamint 42. 92. sz.

⁵² Ojtozi Eszter: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Debrecen 1982. 95. 95. sz.; 100. 117. sz.

a XIX. század elejére nyúlik át. Ezekon felül van még 4 darab *peszennyik cerkovnij* (egyházi énekeskönyv) a XVIII. századból.⁵³ Az igen régi kéziratokból megtalálhatunk hármat, melyeket szintén Mikitasz dolgozott fel. Kárpátalja régi irodalmát kutatva egy XV. századi, munkácsi pszaltirra lelt, amelyet pergamenre jegyeztek le, sőt az *Uzsgorodszkij polusztav* a XIV. századból való. E tanulmányában olvashatunk egy 1401-es Királyházi (ma Koroleve) tetraevangelionról, amelynek beírása szerint azt „az igen bűnös Sztanyiszlav gramatik másolta”.⁵⁴ Ez az evangéliumoskönyv csupán azért érdekes számunkra, mert elképzelhető, hogy a szöveg fölé zenei jeleket (*krjuk*) írtak, bár erről Mikitasz nem tesz említést. A szerző több XVIII. századi nyomtatott irmologionról is beszámol, melyek jelenleg az ungvári Egyetemi Könyvtárban találhatóak:

Irmologion. Lvov 1700. (No. 122)

Irmologion. Lvov 1709. (No. 127)

Irmologion. Moszkva 1781. (No. 167)

Irmologion. XVII–XVIII. sz. (No. 476). A katalógusában jelzett XVIII. századi irmologionról (No. 182) nem állapítható meg, hogy vajon kézírásos vagy nyomtatott-e.⁵⁵

Jaszinovszkij 1978-ban kiadott kandidátusi értekezésében a XVI–XVII. századi Ukrajnában kialakult zenei professzionalizmussal foglalkozott. Összesen 116 ukrán, XVI–XVII. századi kézíratos irmologiont vizsgált meg. Közülük 90 darab nyugat-ukrajnai volt, melyekből 23 keletkezése keltezhető a XVI. század végére, illetve a XVII. század közepére. Az anyag nagyobb hányadát: 67 darabot tart a XVII. század második feléből eredőnek. Ezek kvadrátkottákkal íródtak. A legrégebbi a XVI. század végi – XVII. század eleji lvovi irmologion. Galíciában ebben a korban az énekeskönyvet ezzel az egyetlen névvel illették. Népies változatai írásban *irmoloi*, néha *jermoloi* vagy *jarmoloi* alakban szerepelnek.⁵⁶ Napjainkban Ukrajnában hatalmas gyűjtő- és feldolgozó munka folyik e téren, eredményeinek ismertetése azonban külön tanulmányt igényelne.

A szvidnyiki Ukrán Múzeum 4. Évkönyvében gyűjtötték össze a Szlovákiában még fellelhető irmologionok adatait. Eszerint 1736-ból Potokról (Sárospatak?) került elő egy irmologion,⁵⁷ ugyanekkori dátummal egy másik Ardó-Patakról (ma Végardó), amely jelenleg a Szobránc (ma Sobrance) melletti Ubrezszen található;⁵⁸ valamint 1737-es keltezéssel Tovarno-Poljankáról egy kézíratos irmologion.⁵⁹ Az évkönyv említi egy 1794-es pocsajevi irmologiont is, melynek származási helyét elfelejteti megjelölni; csupán annyit ír róla, hogy a kelet-

⁵³ Vaszil L. Mikitasz: *Davni knigi Zakarpatszkogo Derzsavonogo Krajeznavcsogo Muzeju*. Lviv 1964. 42–46.

⁵⁴ Vaszil L. Mikitasz: *Davnaja literatura Zakarpattja*. Lviv 1968. 68–71.

⁵⁵ Vaszil L. Mikitasz: *Davni rukopiszi i sztarodruki: opiszi i katalog*. 2 vol. Uzsgorod 1961.

⁵⁶ Jaszinovszkij: *i.m.*

⁵⁷ Panykevics 179.

⁵⁸ Uo. 151.

⁵⁹ Uo. 111.

szlovákiai orthodox templomokban levő régi nyomtatványok között van.⁶⁰ A Potokról és a Tovarno-Poljankáról származó irmologionok lelőhelyét nem ismerteti: feltehetőleg a szvidnyiki múzeumban található.

A Lengyelországban fellelhető 1700-as évek előtti kéziratos egyházi énekeskönyvekről Jerzy Golos írt tanulmányt. Tétélesen felsorolja az irmologionok keletkezési idejét, a jelenlegi nyilvántartási és mikrofilmszámukat, sőt a könyvek tartalmának fontosabb jellemzőit is közli. Eszerint 2 irmologion a XVI. század terméke, 6 irmologion pontos keltezésű (XVII. századiak), 30 énekeskönyv pedig megközelítőleg a XVII. századból való. Ezekon kívül megemlíti egy kb. XVIII. századi Azbukát (neumas tankönyv), valamint két (az 1591-es keltezésű és egy kb. 1700-as évekből származó) irmologionnál jelzi, hogy krjukos, tehát neumákkal írt könyvről van szó.⁶¹

Az eddig ismert kéziratos és nyomtatott irmologionok összegyűjtése korántsem zárult le. Bármikor várható, hogy akár külföldön, akár Magyarországon újabb és újabb példányok bukkannak fel.

⁶⁰ Uo. 177.

⁶¹ Jerzy Golos: „Manuscript Sources of Eastern Chant before 1700 in Polish Libraries”, in *Studies on Eastern Chant*. I. London 1966. 74–80.